

וחי בהם בלא תעמוד

הסתכנות לטובת הצלת האחר

מגיש: נוה הראל זמיר
מורה מלווה: הרב נעם לזר
ישיבת בני עקיבא עלי
כ"א אדר א' התשפ"ב

תוכן עניינים

2	מבוא –
3	פרק א' –
5	פרק ב' –
7	פרק ג' –
8	פרק ד' –
11	פרק ה' –
13	פרק ו' –
14	סיכום -
15	ביבליוגרפיה -

מבוא:

בכ' במר-חשון תשנ"ב (28/10/1991) יצאו משילה שני אוטובוסים עמוסים בגברים נשים וטף ובכללם גם אמי, שהיתה אז בת שבע, הוריה וכמה מאחיה.

יעד הנסיעה היה כיכר מלכי ישראל בתל אביב שם התקיימה הפגנה נגד הסכמי השלום עם הפלסטינים במסגרת ועידת מדריד שהתקיימה באותם ימים. האוטובוס הראשון הגיע בשלום להפגנה אולם האוטובוס השני נקלע למארב מחבלים סמוך לצומת תפוח. מן הצרור הראשון נהרג במקום הנהג יצחק רופא הי"ד. הצרור השני פגע ברחלה דרוק הי"ד תושבת שילה, אם לשבעה ילדים. בפיגוע נפצעו גם כמה נערים וביניהם דודי הראל-עז שנפצע באורח אנוש.

לאחר זמן התברר, על ידי צירוף עדויות של יושבי האוטובוס, שהראל נפצע מכיוון שהתרומם ממקומו. למרות הקריאות לשכב ולתפוס מחסה, כפי שעשו רוב הנוסעים, הראל הבחין בכך שהנהג נהרג ושהאוטובוס עלול להידרדר בצדי הכביש ולכן קם ממקומו בכדי להרים את בלם היד. הראל לא הספיק להגיע אל הבלם כיון שאחד הכדורים פגע בו ופילח את ריאתו. סבא שלי חסם בעזרת בגד את החור בריאה ובכך הציל את חייו. הראל פונה במסוק לעבר בית החולים 'תל השומר' תוך שמבצעים בו ניתוח חרום ופעולות מצילות חיים. בחסדי ד', זכה הראל במתנת חיים של עוד שבע שנים וחצי נוספות לחיות.

במסגרת סיום ש"ס משניות לרגל בר המצווה נתקלתי פעמים מספר בכלל "אין דוחין נפש מפני נפש"¹ ולא יכולתי שלא להרהר בסיפור הפגיעה של דודי הגיבור הראל-עז הי"ד, על שמו אני נקרא: נוה-הראל.

שאלת החקר שלי במאמר היא האם אדם חייב להכניס את עצמו לסכנת חיים בשביל להציל אחרים? ואם אינו מחויב, האם מותר לו להסתכן או שאדם מצווה לשמור על חייו, שהם הפקדון היקר ביותר שה' נתן לו, גם במקרה שאחרים נמצאים בסכנה ועלולים חס ושלום למות.

אין בכוונתי חס ושלום לשפוט את דודי הראל שבוודאי נהג בגבורה, אלא להעמיק במקורות בחז"ל ביחס לסוגיה הזו. כשנכנסתי אל הסוגיה לא תארתי לעצמי שהמקורות העוסקים בכך יהיו רחבים מני ים ולכן כטבעם של דברים לא אביא את כל תהליך החקר שעשיתי אלא אפרוס את השיטות המרכזיות וכמה כללים הלכתיים ונקודות למחשבה שאפשר לקחת לחיים מהסוגיה הנפלאה הזו.

¹ מסכת תרומות ח, יב ובמפורש במסכת אהלות ז,ו.

ערך החיים הוא ערך מקודש ביהדות וידוע שהשיקול של פיקוח נפש גובר על קיומן של מצוות רבות. התורה עצמה מצווה כל יהודי שנפגש עם הזדמנות להציל יהודי אחר לא לעמוד מן הצד אלא לפעול להצלתו וכלשון הכתוב: "לא תעמוד על דם רעך אני ה'".² הגמרא בסנהדרין (עג.) מגדירה את הדין כך:

"גופא מניין לרואה את חברו שהוא טובע בנהר או חיה גוררתו או לסטין באין עליו שהוא חייב להצילו תלמוד לומר: "לא תעמוד על דם רעך".

במצב שההצלה אינה מכניסה את המציל לסכנה, פשוט שעליו להציל את חברו, אך מה יהיה הדין כאשר המציל מסתכן בעצמו כאשר מנסה להציל את חברו כגון שאיננו שחיין טוב או שהשודדים עלולים לפגוע גם בו?

ישנה מחלוקת תנאים מפורסמת המובאת במסכת בבא מציעא (סב.) העוסקת ביחס בין הדאגה לשלום חברך כאשר הדבר יבוא על חשבון עצמך:

"שנים שהיו מהלכין בדרך וביד אחד מהן קיתון של מים, אם שותין שניהם מתים, ואם שותה אחד מהן מגיע לישוב. דרש בן-פטורא: מוטב שישתו שניהם וימותו ואל יראה אחד מהם במיתתו של חברו. עד שבא ר' עקיבא ולימד "וחי אחיך עמך" חייד קודמים לחיי חברך".

לשיטת רבי עקיבא ישנה קדימות לחייד על פני חיי חברך כפי שכתוב "וחי אחיך עמך". בהשוואת שני המקורות מתחדדת השאלה. מהו הגבול בין החובה להציל את הזולת לבין החובה להקדים את חיי עצמו לחיי חברו? בנוסף נרצה לברר האם אלה צווים חד משמעיים או שדרשות חז"ל הן קריאת כיוון מוסרית שגם מאפשרת לאדם חופש בחירה עד כדי להיכנס לסכנה וודאית ואפילו לוותר על חייו כדי לא לראות במות חברו.

בראש ובראשונה נפנה אל דברי הרמב"ם, לראות כיצד פסק הוא את הדברים (הלכות רוצח ושמירת הנפש פרק א הלכה יד):

"כל היכול להציל ולא הציל עובר על לא תעמוד על דם רעך. וכן הרואה את חברו טובע בים. או ליסטים באים עליו. או חיה רעה באה עליו. ויכול להצילו הוא בעצמו. או ששכר אחרים להצילו ולא הציל. או ששמע עובדי כוכבים או מוסרים מחשבים עליו רעה או טומנין לו פח ולא גלה אוזן חברו והודיעו. או שידע בעובד כוכבים או באונס

² ויקרא, יט, טז. ב"ה גם אל ספר החוקים של מדינת ישראל נוסף חוק היונק מהפסוק הנ"ל: חוק 'לא תעמוד על דם רעך', התשנ"ח-1998. התפלאתי מאד לגלות שישנן מדינות שבהן ישנה אידאולוגיה הפוכה של אי ההתערבות כאשר רואים מישהו בסכנה וכבסיס לכך הם בחרו את הפסוק בו מצהיר קין: "השומר אחי אנוכי". להרחבה על כך עיין במאמרו של ד"ר מרדכי הלפרין, "לא תעמוד על דם רעך - הדין והחוק", אסיא חוברת ס"ה-ס"ו, אלול תשנ"ט (ספטמבר 1999).

שהוא בא על חברו ויכול לפייסו בגלל חברו להסיר מה שבלבו ולא פייסו וכל כיוצא בדברים אלו. העושה אותם עובר על לא תעמוד על דם רעד”

כדי לנסות ולהוכיח מהרמב”ם חיפשתי במה הוא שינה מלשון הגמרא. אפשר לשים לב שהרמב”ם פותח במילים שעשויות לעזור להגדיר את הדברים: “כל היכול להציל את חברו”. ניתן ללמוד מכאן שרק כאשר המציל לא נכנס לסכנה הוא מתחייב בלאו 'לא תעמוד' אך כאשר הוא איננו יכול להציל - כיון שהוא עצמו יימצא בסכנה - הוא איננו בכלל הלאו. מאידך, אפשר להבין ש'כל היכול' לא בא לחדש גדר בחיוב אלא לתאר מציאות שלאדם ישנה אפשרות טכנית לסייע לחברו. בהמשך ננסה לברר כיצד נפסקה ההלכה בזה.

פרק ב': וודאי סכנה עדיף מספק סכנה – שיטת הירושלמי

גם ללא מחקר מקיף ניתן להניח שברוב המקרים המציאות איננה וודאית באופן שהמציל צועד אל מותו, אלא לרוב הוא נכנס אל 'ספק' סכנת נפשות. לכן מאד חשוב להגדיר מה היחס למציאות הזו.

בעל הגהות מיימוניות כותב³:

"בתלמוד ירושלמי מסיק, כי אפילו להכניס עצמו בספק סכנה חייב".

הירושלמי (סוף פרק שמיני ממסכת תרומות) מספר על רבי אמי שנתפס על ידי גזלנים מסוכנים. רבי יונתן אמר "יכרך המת בסדינו" היינו, אפשר להתייחס מרבי אמי כיון שהוא חשוב כמת וכל שנשאר הוא להכין לו תכריכים. רבי שמעון בן לקיש לעומתו החליט לנסות ולהצילו ואכן עלה בידו לשחרר את רבי אמי. מרבי שמעון בן לקיש ניתן ללמוד שמוטל על אדם לסכן את חייו עבור הצלת חיי זולתו.

בטעם הדבר הסביר הכסף משנה: "מפני שהלה ודאי והוא ספק". משמע שבמצב שנשקפת לאדם סכנה ודאית מוטל על חברו חיוב להיכנס לספק סכנה, כעין דין 'אין ספק מוציא מידי ודאי'. היחס בין הגמרות שהבאנו לעיל מאד ברור לפי זה. הגמרא בסנהדרין חייבה את האדם להיכנס לספק סכנה ולהתערב ולהציל את חברו אף שישנה סכנת טביעה או פגיעה מהשודדים כיון שעל הכף מוטל פיקוח נפש וודאי של חברו. דברי רבי עקיבא נאמרו במציאות שרק אחד יחיה, כפי שמשמע מהמקרה שם ששניים מהלכים בדרך ואין להם אלא קיתון מים אחד. האם שיטה זו נפסקה להלכה?

בשולחן ערוך⁴ פסק כך:

"הרואה את חברו טובע בים או ליסטים באין עליו או חיה רעה באה עליו, ויכול להצילו הוא בעצמו או שישכור אחרים להציל, ולא הציל או ששמע עכו"ם או מוסרים מחשבים עליו רעה או טומנים לו פח ולא גילה אוזן חברו והודיעו או שידע בעכו"ם או באנס שהוא בא על חברו ויכול לפייסו בגלל חברו ולהסיר מה שבלבו ולא פייסו וכיוצא בדברים אלו עובר על לא תעמוד על דם רעד".

³ הרב מאיר בר יקותיאל הכהן מרוטנבורג, בעל הגהות מיימוניות. דברים מובאים בכסף משנה הלכות רוצח פרק א הלכה יד וגם בבית יוסף חושן משפט סימן תכ"ו. בהגהות מיימוניות על הרמב"ם עצמו לא מצאתי את הדברים אך אחר שחיפשתי ראיתי שמקורו בדפוס הראשון שלו שהודפס בקושטא ומובא במהדורת שבתי פרנקל בסוף הספר. ההגהות מיימוניות שמודפסות על הרמב"ם ברוב המהדורות מקורן מדפוס מאוחר יותר שנדפס בוונציה. יש לציין שההגהות מיימוניות עצמו לא מגלה לנו היכן הירושלמי אך הרבה מהאחרונים מפנים לירושלמי שהבאתי בגוף המאמר הנמצא בסוף פרק ח' ממסכת תרומות. עיין שו"ת חוות יאיר סימן קמ"ו הדין בזה באריכות.

⁴ הרב יוסף קארו, שולחן ערוך חושן משפט סימן תכו

לאור העובדה שרבי יוסף קארו הביא את דברי ההגהות מיימוניות בשם הירושלמי גם בספרו הכסף משנה על הרמב"ם וגם בספרו הבית יוסף על הטור ואף נתן להם טעם, הייתי מצפה שהוא יפסוק אותם בהלכותיו בשולחן ערוך - אך משום מה הוא השמיטם.

גם הרמ"א לא הביא שיטה זו בהגהותיו.

נושאי הכלים דנים בשאלה זו וכך כותב ספר מאירת עיניים⁵:

"ובזה יש לומר כיון שהפוסקים הרי"ף והרמב"ם והרא"ש והטור לא הביאו בפסקיהן משום הכי השמיטוהו גם כן".

משמע, כיון שעמודי ההוראה הרי"ף הרמב"ם והרא"ש השמיטוהו, על פי כללי הפסיקה שקבע ר' יוסף קארו יש להשמיט דין זה.

אך עדיין נשארנו בשאלה – מדוע הראשונים התעלמו מדברי הירושלמי ומסברתו?

⁵ הרב יהושע פולק, ספר מאירת עיניים חושן משפט סימן תכו סעיף קטן ב

פרק ג': ספקא דידיה עדיף מוודאי דחבריה

הפתחי תשובה על אתר מסביר את הדברים בשם בעל אגודת אזוב⁶. תורף דבריו הוא שהראשונים המרכזיים השמיטו את שיטת הירושלמי כיון שלשיטת הבבלי אין הדין כך והם פוסקים כבבלי. המקור בבבלי ממנו ניתן להוכיח שאדם לא צריך להכניס עצמו בספק סכנה כדי להציל את הזולת הוא הגמרא במסכת נידה דף סא. המספרת על בני הגליל שיצא עליהם קול שהרגו את הנפש ובאו לפני רבי טרפון וביקשו ממנו שיחביא אותם מאימת המלכות. רבי טרפון התלבט בדבר כיון שמחד רצה לעזור להם ומאידך הרי אמרו חכמים שאף שאין לקבל לשון הרע בכל זאת יש לחוש לו, לכן אמר להם שהוא איננו מוכן להחביא אותם ושילכו להתחבא בעצמם. רש"י⁷ מסביר שחששו של רבי טרפון היה שמא באמת הם הרגו את הנפש ומצד הדין אסור להצילם. לעומתו בעלי התוספות⁸ הבינו שחששו של רבי טרפון היה שאם יוודע הדבר שהוא החביא אותם הוא עלול לסכן את חייו ולכן הוא איננו חייב להחביאם.

בהמשך דבריו מפנה הפתחי תשובה לרדב"ז התובע מושג חשוב בהקשר זה⁹. הרדב"ז נשאל כיצד יש לנהוג כאשר אדם יודע שאם יתרום איבר הוא יוכל להציל אדם מישראל. הרדב"ז מחבר כמה סברות. בראש ובראשונה, ודאי יורידו לו אבר, ולא ספק. בנוסף, הוא נכנס לספק נפשות כיון שהוא עלול למות מאיבוד דם. לבסוף, התורה לא הטילה על האדם חיוב שלא יכול לעמוד בו ולכן לא חייבים לתרום איבר אך יש בזה מידת חסידות. בסיום דבריו מוסיף הרדב"ז שאם יש בדבר ספק סכנת נפשות הוא נקרא חסיד שוטה כי:

"ספיקא דידיה עדיף מוודאי דחבריה".

במילים אחרות, אדם לא צריך להכנס לספק נפשות אף שחברו בוודאי יהרג.

⁶ הרב אברהם צבי הירש אייזנשטט, פתחי תשובה חושן משפט סימן תכו סעיף קטן ב. הרב משה זאב מרגליות, אגודת אזוב, ספר הדרשות סוף דרוש א לחודש אלול.

⁷ רבי שלמה יצחקי, נדה סא עמוד א דיבור המתחיל 'מיחש'.

⁸ תוספות, נדה סא עמוד א דיבור המתחיל 'אטמרינכו' בשם שאילתות דרב אחאי

⁹ הרב דוד בן שלמה אבן זמרא, שו"ת הרדב"ז חלק ג סימן תרכז. יש להעיר שישנה תשובה בחלק ה סימן ריח ממנה נשמע שישנן כמה דרגות: מצב שאין סיכון, מצב שיש סיכון ומצב שיש היזק ממוני. בהקשר שלנו: משם משתמע שאם הספק נוטה אל הוודאי, כלומר חמישים אחוז ומעלה, אין לו להיכנס למקום הסכנה, אבל בכל מקרה שהספק מועט- הוא חייב להכניס עצמו לסכנה. בסתירה בין התשובות דן הרב עובדיה יוסף, ספר דיני ישראל, חלק ז, תשל"ו, עמ' כה.

פרק ד: חיך קודמים אפילו כל ישראל צריכים לך או כלל ישראל לפני הכל

גם אם מקבלים את הגישה שאדם איננו צריך להכניס עצמו לספק סכנה אפילו כשחברו בוודאי סכנה, יש להגדיר מהם גבולות הדין. מה אם מדובר בספק סכנה ליחיד לעומת צרת רבים? האם גם בזה נקדש את זכותו של היחיד לשמור על חייו עד כדי כך שהוא איננו מחויב להסתכן אפילו בשביל רבים? גישה קיצונית לכיוון הזה ראיתי בדברי המשך חכמה בפרשת שמות על הפסוק (ד, יט):

"וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה בְּמִדִּין לֶךְ שֶׁב מִצְרַיִם כִּי מָתוּ כָּל הָאֲנָשִׁים הַמִּבְקָשִׁים אֶת נַפְשְׁךָ"¹⁰.

מדברי ה' אל משה נשמע שאם היו חיים עדיין כאלה המבקשים את נפשו של משה הוא לא היה צריך להיכנס לסכנה, אף שעל כף המאזניים מונחת הוצאת בני ישראל ממצרים. כך הוא מסביר גם את המשנה (מכות יא): שהגולה לעיר מקלט אפילו כל ישראל צריכים אליו כיואב בן צרויה - אינו יוצא.

גם בספרו על הרמב"ם (הלכות רוצח ושמירת נפש פרק ז הלכה ח) האור שמח, מוכיח הרב מאיר שמחה את העיקרון הזה. הרמב"ם פוסק את המשנה הנ"ל ממסכת מכות ומוסיף:

"וַאֲפִילוּ כָּל יִשְׂרָאֵל צָרִיכִין לְתַשׁוּעָתוֹ כִּיּוֹאֵב בֶּן צְרוּיָה, אִינוּ יוֹצֵא מִשָּׁם לְעוֹלָם עַד מוֹת הַכֶּהֵן הַגָּדוֹל, וְאִם יֵצֵא הַתִּיר עִצְמוֹ לְמִיתָה"

בכוונת סיום דברי הרמב"ם - "ואם יצא התיר עצמו למיתה" - כותב האור שמח שהרמב"ם הוסיף בזה טעם שלמרות שפיקוח נפש דוחה כל מצות שבתורה ומכל שכן כשמדובר בפקוח נפש של כל ישראל, הואיל ומצוות גואל הדם המיוסדת על טבע האדם מתירה את נפשו של המציל הוא אינו צריך להכניס עצמו בספק סכנה אפילו עבור הצלה ודאית¹¹.

מן העבר השני, ביחס להסתכנות למען כלל ישראל, אפשר להציג את שיטת הרב קוק¹².

¹⁰ הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק, משך חכמה, שמות ד, יט דיבור המתחיל כי מתו. ודבריו באור שמח הם בהלכות רוצח ושמירת נפש פרק ז הלכה ח

¹¹ רציתי להעיר שהיה לי מאד קשה עם הסברה הזו כי זה נשמע לי מאד אגואיסטי. בנוסף הדין עצמו קצת מוזר בעיני כיון שהאם במצב כזה שכל ישראל צריכים לו בית הדין לא ידאג לשמור עליו מפני גואל הדם? חפשתי לך תשובה וראיתי שבספר כלי חמדה (הרב מאיר דן רפאל פלוצקי, כלי חמדה, תחילת פרשת פנחס) דן בדברי האור שמח והמשך חכמה, אני מקווה שהבנת את הדברים נכון. בעל הכלי חמדה טוען שאם הרוצח בשגגה יוצא מעיר מקלטו כדי להציל את ישראל בוודאי שגואל הדם נהרג עליו וזה פשוט מקל וחומר ממקרה שהוא יצא בשוגג שאסור לגואל הדם להורגו כיון שכל ההיתר שלו זה 'כי יחם לבבו' וזה כשרואה את הרוצח יוצא במזיד מעיר המקלט אך כשיוצא בשוגג לא. קל וחומר כשהוא יוצא כדי להציל את ישראל אסור לגואל להורגו. הסיבה שאסור לו לצאת היא משום גזירת הכתוב 'אשר נס שמה' ומה שכתב הרמב"ם שאם יצא התיר עצמו למיתה זה תוצאה מכך אבל זה לא טעם למה לא יוצא כשצריכים את עזרתו וממילא אין מכאן הוכחה לכך שאדם לא צריך להכנס לסכנה כדי להציל את חברו. גם את ההוכחה ממש רבינו מסביר הכלי חמדה שאין זה מקור לכך שלא צריכים להסתכן אלא פשוט תיאור המצב כי אם יגיע למצרים ויהרגו אותו מבקשי רעתו אז הוא לא יוכל להועיל כלום בהוצאת עם ישראל. היינו זה פשוט תיאור עובדתי שמאפשר את קיום השליחות אך לא תנאי כדי לקיים אותה.

¹² הרב אברהם יצחק הכהן קוק, שו"ת משפט כהן סימנים קמב-קמד. הרב קוק הקדיש לנושא שלוש תשובות ארוכות הממוענות לרב זלמן פינס מציריך.

הרב קוק מבסס את שיטתו, בין השאר, על דיוק משיטת רש"י במסכת סנהדרין (עד עמוד א) בסוגיית 'יהרג ואל יעבור'.

באופן כללי כאשר יש התנגשות בין קיום המצוות או קיום החיים מקדימים את החיים כפי שנאמר (ויקרא יח, ה): "ושמרתם את חקתי ואת משפטי אשר יעשה אתם האדם וחי בהם". הגמרא דנה שם ביוצאי הדופן לדין הזה וכותבת שאם אדם תחת איום או שיהרוג את פלוני או שיהרגו אותו עליו להיהרג ולא להרוג. הגמרא לא מביאה לכך מקור אלא אומרת שזה מסברה כי "מי יימר דדמא דידך סומק טפיי". את הסברה מסביר רש"י¹³ כך:

"שלא תדחה נפש חבירו דאיכא תרתי, אבוד נשמה ועבירה, מפני נפשו דליכא אלא חדא אבוד נשמה והוא לא יעבור דכי אמר רחמנא לעבור על המצוות משום וחי בהם משום דיקרה בעיניו נשמה של ישראל והכא גבי רוצח כיון דסוף סוף איכא איבוד נשמה למה יהא מותר לעבור מי יודע שנפשו חביבה ליוצרו יותר מנפש חברו הלכך דבר המקום לא ניתן לדחות".

רש"י הבין שהסברה "מאי חזית דדמא דידך סומק טפיי" מיוסדת על חשבון כללי כלפי כל ישראל מול ה' ואין אנו יודעים איזו נפש יותר יקרה כלפי ה'. אמנם אין מחייבים אדם להסתכן כדי להציל את חברו אבל מצד שני אם משהו מוכן להסתכן כדי להציל את חברו כיוון שהחשבון הוא כללי והוא רוצה להציל את חברו ויכול להיות ששניהם ינצלו או שרק אחד מהם, מה שחשוב הוא שינצלו כמה שיותר נפשות על פי החשבון של כל עם ישראל¹⁴.

הרב יעקב אריאל¹⁵ מדגיש בשיטתו העקרונית של הרב קוק נקודה נוספת. תורף הדברים הוא, שאף כי מצות הצלה דינה ככל מצוה אחרת בתורה שאינה נדחית מפני פיקוח נפש ואין היתר או חובה לאדם להסתכן כדי לקיימה, כאשר מדובר בהצלה של ציבור הדין יהיה שונה מכוח של הוראת שעה. אמנם הסמכות להורות על הוראת שעה נתונה רק לנביא או לבית דין, אך בדבר ברור ופשוט כהצלת כלל ישראל ישנה אפשרות להורות כך כממשיכים דרכו של בית דין.

הרב אריאל עומד על כך שבנקודה הזו ממש מתאפיינת מאד השקפתו הכללית של הרב קוק ביחס למושג כלל ישראל¹⁶.

¹³ הרב שלמה יצחקי, סנהדרין עד עמוד א, דיבור המתחיל סברה הוא
¹⁴ הרב קוק מוסיף, שאפילו הרמב"ם הפוסק שאסור לאדם להסתכן בשביל מצווה שאינה משלוש עבירות: גילוי עריות, שפיכות דמים ועבודה זרה, יסכים בזה עם רש"י כאשר מדובר בהצלת נפש מ ישראל.

¹⁵ הרב יעקב אריאל, שו"ת באוהלה של תורה, חלק ד' ארץ ישראל, סימן יט. הדברים נכתבו לזכרו של רב-טוראי יעקב אילוז הי"ד, תלמיד ישיבת כרם ביבנה שנפל ב"א תשרי תשל"ד בנפח שבגולן במלחמת יום הכיפורים, שהספיק בעצמו לכתוב מאמר על ההקרבה העצמית במלחמה.

¹⁶ הרב זלמן פינס העיר שהיתר לתת הוראת-שעה ניתן רק למצבים שהם 'מיגדר מילתא', כלומר רק לצורך מצוה מן המצוות. הרי הדוגמה המפורסמת של הוראת שעה היא אליהו בהר הכרמל שהקריב בבמה אסורה כדי להשיב את ישראל לאביהם שבשמים (מסכת יבמות דף צ עמוד ב), אולם הצלת גוף כלל ישראל שבודאי חשוב אך אינו "מיגדר מילתא". הרב קוק

לתפיסתו, וכפי שהאריך להראות מכמה מבואות בחז"ל, קיומו הפיסי של כלל ישראל נחשב 'למיגדר מילתא' כמו מצוה ממצוות התורה. וזו לשונו:

"כי כלל ישראל הוא מהות רוחנית מיוחדת המלכדת בתוכה כל יחיד ויחיד מישראל מי פחות ומי יותר, מי בגלוי ומי במצפוני לבבו, בכל דור ודור ובכל הדורות כולם יחד, למסגרת שלמה אחת, לקריאה בשם ה'. שמירת קיומו של כלל ישראל, אף שהיא נצחית ומובטחת בשם ה' עצמו, מופקדת עלינו ע"י השתדלותנו האנושית, כמו כל מצוה ומצוה שנמסרה לקיום על ידינו, כי לא בשמים היא. כי שמירת כבודו של כלל ישראל בעולם היא שמירת כבוד ה' וקידוש שמו יתברך, ולכן היא מצדיקה את מסירות נפשו של היחיד למען הכללי".

בהמשך דבריו, מביא הרב אריאל את דברי תלמידו של הרב קוק, הרב שאול ישראלי, שהרחיב את המושג 'כלל ישראל' במישור שונה מהמושגים האישיים ובכך הגדיר את היחס לכניסת היחיד לסכנה לטובת המלת רבים¹⁷.

הרב ישראלי מגדיר את המציאות של מלחמה למצב שבו נהפך 'כלל ישראל' לגוף אחד ואין אנו מסתכלים על כל יחיד ויחיד ולכן איננו מתחשבים בחיי הפרט. בשעת מלחמה הציווי 'וחי בהם', שתמיד היה השיקול המרכזי שלנו להעדיף את חיי המציל, מתייחס לחיי הכלל ולכן השיקול המרכזי העומד בפנינו הוא מהי טובת הכלל¹⁸.

השיב לו שכלל ישראל הוא שיקול מכריע בסוגיות כאלה ואף קודם לתורה עצמה. ואף שמובטחים אנו ושכלל ישראל קיים ועומד לנצח, איננו יכולים לסמוך על ההבטחה ולהימנע מהשתדלות לשם הצלת כלל ישראל.

¹⁷ הרב שאול ישראלי, עמוד הימיני סימן יד

¹⁸ הערה: לאורך הלימוד הסתקרנתי מאד האם ישנה התייחסות הלכתית למבצע יונתן שהוא סיפור מיוחד מאד. במאמר הנ"ל של הרב אריאל ראיתי התייחסות מעניינת לכך ורציתי להוסיף אותה כאן. מסתבר שסביב מבצע יונתן התעורר דיון הלכתי ממש סביב הנושא שלנו, האם מותר להסתכן לשם הצלת אחרים. הרב עובדיה יוסף, שהיה הראשון לציון, דן בשאלה הבוערת שעמדה על הפרק לפני החילוץ (הודפס בקובץ תורה שבעל פה, כרך יט): האם עדיף לשחרר את 40 המחבלים הכלואים בארץ תמורת החטופים באנטבה, או לא? שחרור המחבלים מסכן את הציבור בעצם שחרורם וגם בעידוד מחבלים אחרים לחבל ולפגוע בישראל על ידי חטיפת בני ערובה (כמו שאנחנו יודעים היום אחרי העסקה עם גלעד שליט). מאידך יש בכך הצלה ודאית ומיידית לישראלים החטופים. בבקיאותו העצומה מביא הרב עובדיה המון מקורות מהראשונים ועד אחרוני האחרונים העוסקים בשאלת הסיכון העצמי לשם הצלת אחרים. מסקנתו היא שבהתחשב בעובדה שהחטופים היו בסכנה ודאית ומיידית ושחרור המחבלים הוא רק חשש סכנה לטווח רחוק, הוא התיר את שחרור המחבלים למרות הסיכון שבדבר תמורת החטופים באנטבה.

פרק ה': העולה להלכה והמשתמע מרוחה

ראינו שישנן כמה שיטות ביחס לשאלתנו האם אדם צריך להכניס עצמו לסכנה לצורך הצלה וודאית של חברו¹⁹. משיטת ההגהות מיימוניות בשם הירושלמי עלה שאדם צריך להכניס עצמו לספק סכנה לצורך הצלת חברו ושיטתו הובאה בבית יוסף ובכסף משנה. נושאי הכלים כתבו שהשולחן ערוך עצמו לא פסק כך למעשה כיון שמהבבלי בנידה סא. משמע אחרת. אכן, הרדב"ז פוסק ש'סיפיקא דידיה עדיף מוודאי דחבריה' ולכן אין חובה להיכנס לסכנה למען הצלת האחר²⁰. הרב מאיר שמחה הכהן סובר שכך הם הדברים אף כאשר מדובר בסיכון עצמי לעומת הצלת רבים. מהרב קוק לעומת זאת הבאנו שכאשר מדובר בהצלת רבים ישנה עדיפות להצלת הרבים אף במחיר סיכנונו של היחיד.

הרב ישראלי הרחיב את הדברים ומחלק בין מצבים שונים בהם נוצרה הסכנה והגדיר שעת מלחמה למצב בו נהפך 'כלל ישראל' לגוף אחד ואין אנו מסתכלים עוד על כל יחיד כאדם פרטי ולכן איננו מתחשבים בחייו בנפרד.

ישנו עקרון חשוב שחשוב להוסיף. אף שמשיטת השולחן ערוך ומהרבה פוסקים עולה שאין חובה להסתכן לצורך הצלת הזולת, בעל אגודת אזוב המובא בפתחי תשובה²¹ אחר שהביא את דברי הרדב"ז הנ"ל כתב כך:

"אולם צריך לשקול העניין היטב אם יש בו ספק סכנה ולא לדקדק ביותר כאותה שאמרו סוף פרק אלו מציאות גבי שלך קודם לשל כל אדם שכל המדקדק בעצמו כך סוף בא לידי כך וכך בשו"ע רס"ד"

כוונתו לגמרא במסכת בבא מציעא (דף לג עמוד א) העוסקת בדיני קדימות בהשבת אבידה אומרת שאבדתו קודמת לאבידה של אחר. רב יהודה בשם רב מביא לכך מקור מהפסוק (דברים פרק טו פסוק ד) "אפס כי לא יהיה בך אביון" ומוסיף ואומר "שכל המקיים בעצמו כך סוף בא לידי כך" היינו שאף שמעיקר הדין אדם יכול להקדים את אבדתו, מי שנוהג כך תמיד פורק מעליו עול גמילות חסדים ובסוף הוא עצמו יצטרך לבריות.

על אותו משקל בנידון שלנו. מי שדואג רק לעצמו ואיננו מוכן להסתכן למען הזולת עלול להכניס את עצמו למצב שהוא עצמו יצטרך עזרה ולא יהיה לו מציל²².

¹⁹ השאלה בנידון שלנו איננה רק של חובה ופטור אלא גם של מותר ואסור כיון שאם אדם פטור מלהיכנס לסכנה יש לדון האם מותר לו באופן התנדבותי להיכנס לסכנה וכן על זו הדרך.

²⁰ כפי שהבאנו לעיל בהערה 9 בתשובה אחרת הרדב"ז מכריע שיש לבחון על פי סיכויי ההצלה בכל מקרה לגופו.

²¹ עיין הערה 6

²² התלבטתי האם זה יהיה מדרך הטבע, שכיון שהוא לא עוזר לאחרים אחרים לא יעזרו לו או שזה עונש משמיים על כך שלא גמל חסד עם אחרים.

גם בעל ערוך השולחן²³ מסכם את הדברים באופן דומה :

"הפוסקים הביאו בשם ירושלמי דחייב אדם להכניס א"ע לספק סכנה כדי להציל חבירו והראשונים השמיטו זה מפני שבש"ס שלנו מוכח שאינו חייב להכניס א"ע ומיהו הכל לפי הענין ויש לשקול הענין בפלס ולא לשמור א"ע יותר מדאי ובזה נאמר "ושם אראנו בישע אלהים" זהו ששם אורחותיו וכל המקיים נפש מישראל כאלו קיים עולם מלא".

²³ הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן, חושן משפט סימן תכו

פרק ו': התייעצות עם מורה הוראה

במסגרת עבודת החקר שלי, דברתי הרבה עם סבא שלי הרב אלחנן בן נון, רב הישוב שילה לשעבר. היה לי מאד טבעי לפנות אל סבא במיוחד לאור העובדה שהוא גם מעורב אישית בנושא עליו כתבתי את המאמר. אלה דברי סבי:

"בענין הסבה שר' יוסף קארו לא הביא בשו"ע את דברי בעל הגהות מימוניות, לעומת העובדה שהביא אותם בבאורו לרמב"ם ביכסף משנה' ובבאורו לטור ב'בית יוסף', זכורני ששמעתי מהרב ישראלי זצ"ל שבמצב של סכנה ההחלטה של האדם העומד בהתלבטות אם לבצע פעולה להציל אדם מישראל, תלויה בנתונים רבים חלקם עובדתיים וחלקם נפשיים. בכלל ההחלטה היא בדרך כלל ענין של שניות, אם כי לא תמיד בהכרח. בתוך ההחלטה מעורבים בודאי שקולים עובדתיים כמו אמצעי הצלה והגנה כמו נשק, מסכות מגן וכו'. אבל חלק גדול מההחלטה תלויה באסוף הכחות הנפשיים לעשות את המעשה. הם לא רק מרכיב צדדי, הם בעצם חלק מהנתונים המעשיים של יכולת ההצלה. כיון שכך, אי אפשר לומר לאדם במצב של ספק סכנה שהוא חייב, כי לא ברור שהוא יכול לעמוד במצב זה. לא זכור לי אם הרב ישראלי זצ"ל אמר זאת בהקשר של השאלה הזאת, או כחלק מדיון כללי בסוגיה, אבל יתכן שמשום כך, נמנע השו"ע מלהביא את דברי בעל הגה"מ מלכתוב זאת. הלכה מפורשת כזאת, יכולה להביא אדם להחליט החלטה לא נכונה ביחס ליכולתו להציל, או להיפך להביא אותו לרגשי אשם כבדים אם נמנע ממנה. שאלה שהאדם בעצמו לא יוכל לקבל עליה תשובה. לכן אין זה דומה למצב ספק רגיל שההלכה מתיחסת גם אליו, ומדריכה את האדם כיצד לנהוג."

סבא מסביר שכיון שההחלטה להכנס לסכנה תלויה בגורמים רבים ונדרשת תוך מספר שניות אי אפשר לכתוב על כך הלכה מפורשת ולעיתים התשובה הנכונה מה לעשות לא חד משמעית.

אני חושב שמה שסבא כותב מאד מתאים לו כיון שמי שהיה במצב כזה יודע כמה קשה לקבל החלטה ואיך ברגע אחד אדם נדרש לעשות מעשה. רק מתוך הבנה פסיכולוגית של נפש האדם שישנו בלבול גדול ברגע האמת אפשר גם לקבוע שלכן אי אפשר לכתוב הלכה פשוטה בנושא כזה.

סיכום

במאמר זה רציתי ללמוד ולחקור על חובת האדם וההיתר לסכן את עצמו לשם הצלת האחר. למדנו שישנם שני עקרונות יסודיים מאד, הנראים סותרים זה את זה, הבאים לידי ביטוי בשני פסוקים בתורה. עיקרון אחד הוא שמירת האדם על נפשו מכל צרה אף על חשבון קיום מצוות הבא לידי ביטוי בתורה במילים 'וחי בהם' וגם על חשבון חייהם של אחרים כפי שכתוב "וחי אחיך עמך". השני הוא החיוב לדאוג ולהציל את הזולת המתבטא בפסוק "לא תעמוד על דם רעך". אחר סיכום ועיון בשיטות השונות והעולה מהן להלכה אני מרגיש שיש כאן שאלה שהיא הרבה יותר משאלה הלכתית של אסור ומותר או חייב ופטור.

פגשתי את הנושא תוך כדי לימוד משניות לקראת בר המצווה. הנושא מאד עניין אותי בגלל הסיפור האישי של דוד שלי הראל-עז הי"ד שאני קרוי על שמו ואפילו דרשת בר המצווה שלי היתה על הנושא הזה. אבל דווקא אחרי כל הלימוד המעמיק אני מרגיש שאני חוזר אל הסיפור האישי שלי.

כמו שאמר סבא שלי, יש דברים שאי אפשר לכתוב אותם בספר הלכה אלא הם דרך חיים ותוצאה של חינוך. אני מרגיש שהשאלה פה היא גם איך אדם רוצה לחיות את החיים שלו, באופן שהוא שם את עצמו במרכז או כאשר הוא מצליח לחשוב על טובת חברו. בחרתי לקרוא למאמר 'וחי בהם בלא תעמוד' כי אני לומד מהראל, ומאד גיבורים רבים, שהדרך לחיים אישיים של משמעות היא על ידי שחושבים על הזולת ולא עומדים על הדם.

היה לי מאד מיוחד לגלות שאפשר ללמוד סוגיה שהיא ממש הלכתית, שמתקופת הראשונים עד אחרוני זמננו כל כך הרבה נכתב עליה, ובעצם ללמוד ממנה דרך חיים.

ביבליוגרפיה

ספרים:

"לא תעמוד על דם רעך", ויקרא יט, טז

"אשר יעשה אותם האדם וחי בהם", ויקרא יח, ה

"וחי אחיך עמך", ויקרא כה, לו

משנה, מסכת תרומות

משנה, מסכת אהלות

תלמוד ירושלמי, מסכת תרומות סוף פרק שמיני

תלמוד בבלי, מסכת סנהדרין עג., מסכת בבא מציעא סב., מסכת נידה סא.

פירוש רש"י נידה סא, סנהדרין עד., הרב שלמה יצחקי.

תוספות- נידה סא.

משנה תורה הלכות רוצח ושמירת הנפש, הרב משה בן מיימון

כסף משנה הלכות רוצח ושמירת הנפש, הרב יוסף קארו

שולחן ערוך חושן משפט סימן תכ"ו, הרב יוסף קארו

ספר מאירת עיניים חושן משפט תכ"ו, הרב יהושע פולק.

פתחי תשובה חושן משפט תכ"ו, הרב אברהם צבי הירש איזנשטט.

אגודת אזוב ספר הדרשות, הרב משה זאב מרגליות

שו"ת הרדב"ז חלק ג סימן תרכז, חלק ה' סימן ריח, הרב דוד שלמה בן זמרא

ערוך השולחן חושן משפט סימן תכ"ו, הרב יחיאל מיכל אפשטיין

שו"ת משפט כהן, הרב אברהם יצחק הכהן קוק

משך חכמה, אור שמח, הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק

כלי חמדה, הרב מאיר בן רפאל פלוצקי

עמוד הימיני, הרב שאול ישראלי

דיני ישראל, חלק ז, תשל"ו, הרב עובדיה יוסף

שו"ת באוהלה של תורה, הרב יעקב אריאל

מאמרים:

'לא תעמוד על דם רעך הדין והחוק', אסיא חוברת ס"ה-ס"ו